

О. Ф. Нікілев
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Нікілев О. Ф. Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині в етнонаціональному вимірі.

Проаналізовано ситуацію в національних районах Дніпропетровської області у період проведення колективізації та в умовах Голодомору 1930-х рр. Показано систему форм і методів примусу селян до прискореного вступу до колгоспів. Виявлено, що вони (форми і методи) в національних районах порівняно з іншими районами області мали більш інтенсивний і жорстокіший характер. Показано, що такі методи призвели до голоду і смертності від нього вже взимку 1932–1933 рр. в усіх національних районах області. Зазначено, що загальна кількість жертв Голодомору в області на сьогодні не відома. Подано процент загиблих від голоду представників національних меншин як у сільській місцевості, так і в містах області.

Ключові слова: Дніпропетровщина, національні меншини, колективізація, Голодомор, демографічні наслідки.

Никилев О. Ф. Коллективизация и Голодомор 1932–1933 гг. на Днепропетровщине в этнонациональном измерении.

Проанализирована ситуация в национальных районах Днепропетровской области в период проведения коллективизации и в условиях Голодомора 1930-х гг. Показана система форм и методов принуждения крестьян, примененная для стимулирования их к ускоренному вступлению в колхозы. Выведено, что они (формы и методы) в национальных районах по сравнению с другими районами области носили более интенсивный и жестокий характер. Показано, что такие методы привели к голоду и смертности от него уже зимой 1932–1933 гг. Во всех национальных районах области. Отмечено, что общее количество жертв Голодомора в области на сегодняшний день не известна. Подсчитан процент погибших от голода представителей национальных меньшинств как в сельской местности, так и в городах области.

Ключевые слова: Днепропетровщина, национальные меньшинства, коллективизация, Голодомор, демографические последствия.

Nikilev O. F. Kollektivierung und Holodomor 1932-1933 im gebiet Dnipropetrovsk in der ethnischen nationalen maßstab.

Die Situation in den nationalen Bezirken des Gebiets Dnipropetrovsk während der Kollektivierungszeit und unter den Bedingungen des Holodomor der 1930 er Jahre wurde analysiert. Das System der Formen und Methoden der Zwangsausübung von Bauern, die von den lokalen Managern eingesetzt werden, um sie zur Beschleunigung des Beitritts zu Kollektivbetrieben anzuregen, wird gezeigt. Es wurde festgestellt, dass sie (Formen und Methoden) in den nationalen Gebieten im Vergleich zu anderen Region der Region intensiver und strenger waren. Das System der Formen und Methoden der Zwangsausübung von Bauern, die von den lokalen Managern eingesetzt werden, um sie zur Beschleunigung des Beitritts zu Kollektivbetrieben anzuregen, wird gezeigt. Es wurde festgestellt, dass sie (Formen und Methoden) in den nationalen Gebieten im Vergleich zu anderen Regionen der Region intensiver und strenger waren.

Schlüsselwörter: Gebiet Dnipropetrovsk, nationale Minderheiten, Kollektivierung, Holodomor, demografische Folgen

Nikilev O. F.. Collectivisation and the holodomor 1932–1933 on Dnipropetrovshchiyna in ethnik approach.

The state of studying the problem is analyzed. It is revealed that the bulk of the research considers it in the all-Ukrainian context. Because of this, the tragic events in the ethno-national plane remain poorly trained. In the works on the history of national minorities, this problem is subordinate. There is an extremely limited range of works devoted to the state policy during the period of collectivization and in 1932-1933 among national minorities at the regional level, the role of local leaders in its implementation, the peculiarities of its implementation in the

national regions, the consequences of those tragic events for their population. This also applies to Dnipropetrovsk region, where from the XVIII century. Five ethnic minorities lived compactly: Bulgarians, Greeks, Jews, Germans and Russians, at the beginning. 1930s concentrated in 9 national districts. It is noted that within the framework of the policy of collectivization proclaimed at the end of the 1920's, similar measures began to be implemented in all the national districts of the Dnipropetrovsk region. The system of forms and methods of coercion of peasants, used by local managers to stimulate peasants to accelerate the arrival of peasants to collective farms, is shown. It was found that they were more intense and brutal in national regions compared with other regions of the region. It is noted that this precisely led to the completion of collectivization in the scheduled Union Center term. Different ways of resistance of peasants are revealed. Particular attention is paid to the kind of resistance, such as emigration, that is unusual for other national categories of the population of the village of the republic. It is shown with an indication of a significant list of names of specific settlements of the national districts of the oblast, in the form of withdrawing from the state the bread, forms of coercion to do so. Details are described such as bringing to the "black boards" the prosecution of heads and boards of collective farms. It is shown that such methods have led to famine and death from it in the winter of 1932-1933 in all the national districts of the region. However, the regional and district leadership ignored this situation. Such behavior of the leaders led to the use of various sorts of surrogates, meat of dogs, cats, reptiles, dead animals, and cannibalism by peasants. Some members of national minorities, mostly of German nationality, received food aid from their historical homeland. It began to arrive as early as December 1932. It is noted that the Soviet authorities were opposed to such aid by the leadership of the German national districts, because peasants are writing about the famine. It is shown that the campaign to struggle against "Hitler's help" has grown into a campaign to find "fascist organizations". It is showed results of this campaign in the area. In the ethno-demographic context, the materials "Books of memory of the victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine are used. Dnipropetrovsk region", where they are based on the percentage of the dead from national minorities in rural areas and in the cities of the oblast.

Key words: Dnipropetrovsk region, national minorities, collectivization, Holodomor, demographic consequences.

Постановка проблеми, аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблема колективізації та Голодомору 1930-х рр. в Україні в сучасній вітчизняній історичній науці має солідну історіографію. Результатом роботи дослідників, у першу чергу таких, як С. Кульчицький [11; 12], В. Марочко [13; 14], Д. Мейс [17], стало виявлення витоків, причин, перебігу трагедії. Продовжується діяльність зі встановлення її демографічних наслідків (В. Марочко [15]). Однак особливістю зазначених праць є те, що всі дослідження демонструють загальнодержавний погляд на проблему. Через це маловивченими залишаються зазначені особливості трагічних подій в етнонаціональній площині. У працях дослідників з історії національних меншин зазначена проблема Голодомору, через інші завдання цих праць, також носить підпорядкований характер. Такі праці фокусуються або на загальноукраїнському вимірі, або присвячені опису ситуації в середовищі однієї з меншин республіки. Наприклад, Н. Осташева (Венгер) [24] і О. Безносів [1] висвітлили долю менонітів у 20-х – на початку 30-х рр., Л. Місінкевич розглядає історію поляків та євреїв Поділля [18], Л. Якубова – соціально-економічне становище всіх етнічних меншин республіки у 20-ті – на початку 30-х років ХХ ст. [28, 29], Ю. Грищенко – болгар [4], а Л. Наседкіна – греків у цей самий період [19].

Постановка проблеми. Нині існує вкрай обмежене коло праць, присвячених політиці держави у період проведення колективізації серед національних меншин на регіональному рівні. Недостатньо досліджена роль місцевих керівників у її здійсненні, особливості її реалізації у національних районах, наслідки тих трагічних подій для їх населення.

Наша публікація має, до певної міри, заповнити існуючу наукову лаку. **Мета дослідження** – розглянути трагічні події 1929–1933 рр. у національних районах Дніпропетровської області, як регіоні, де із середини ХУІІІ ст. компактно проживали представники найбільших національних меншин республіки, висвітлити трагічні події, що відбувалися в сільській місцевості області, показати конкретні факти перебігу цієї трагедії в окремих населених пунктах національних районів регіону. На основі архівних матеріалів та досліджень колег, а також аналізу даних «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Дніпропетровська область», яка містить поіменний martyролог жертв трагедії, складений на основі книг запису актів цивільного стану того періоду, що збереглися у Державному архіві Дніпропетровської області, здійснено спробу підрахувати наслідки трагедії як по області в цілому, так і по її містах та сільських районах за етнічною ознакою.

Виклад основного матеріалу. У ході адміністративно-територіальних трансформацій, здійснюваних радянською владою впродовж 1920-х – поч. 1930-х рр., на середину 1932 р. у Дніпропетровській області функціонувало 9 національних районів: 3 німецьких (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), 2 єврейських (Сталіндорфський, Ново-Златопільський), 2 російських (Кам'янський, Терпінянський), 1 болгарський (Коларівський) та 1 грецький (Велико-Янисольський).

На фоні територіально-адміністративних трансформацій з кінця 1920-х рр. запроваджується ще одна – сільськогосподарська. Її метою була швидка зміна соціально-економічного укладу сільського населення СРСР: об'єднання індивідуальних селянських господарств у великі – колективні і підпорядкування їх державному управлінню.

У січні 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову, згідно з якою суцільна колективізація в Україні мала бути здійснена восени 1931 – навесні 1932 рр. Республіканське ж партійне керівництво поставило завдання завершити її протягом 1930 р., а в Степу, складовою частиною якого була територія Дніпропетровської області, де й перебували національні райони – навесні 1930 р. Зазначені документи стали керівництвом до дії для партійно-державних органів та їх очільників на місцях.

Для стимулювання форсованих темпів колективізації у січні 1930 р. було проголошено початок ліквідації куркульства як класу, продумана система штрафів і покарань, яка надавала місцевим управлінням широкий набір інструментів примусу – від часткової до повної конфіскації майна, від переселення на малопридатні для ведення сільського господарства місцини у межах району до виселення у північні та східні райони СРСР. Застосовувалися вони в усіх без винятку національних районах. Наприклад, у Високопільському районі, вже на березень 1930 р. було «розкуркулено» 68 сімей, а їхні будинки та господарські будівлі, худобу та сільгоспінвентар передали створюваним колгоспам [1, с. 79]. З нього лише за зиму 1930/31 рр. було вислано у віддалені райони СРСР 44 сім'ї [1, с. 79].

Ліквідація так званого куркульства, наприклад, у грецьких селах набула форми національної трагедії. Протягом 1931 р. було розкуркулено й виселено не менше 1/10 частини населення. У 1930–1931 рр. майже така ж кількість господарств була розпродана за невиконання планів хлібозаготівель [29, с. 400].

Більшість сільського населення не бажала змінювати форми господарювання. Проголошення суцільної колективізації селяни сприйняли не просто з недовірою – вони категорично виступили проти неї. Стихійні виступи селянства відбувалися повсюдно. Наприклад, у березні 1930 р. в Хортицькому районі 600 селян зійшлися на мітинг на захист розкуркулених, який відбувався під гаслом ліквідації ТСОЗів (товариств спільного обробітку землі) [24, с. 142].

В умовах широкого застосування адміністративно-каральних методів примусу селяни національних районів чинили у різний спосіб спротив цій політиці. Найбільшого поширення набули забій та продаж різних видів худоби. У результаті, наприклад, у Високопільському німецькому національному районі у 1930 р. поголів'я лише корів та коней зменшилося порівняно з 1926 р. відповідно в 1,5 та 3,5 рази [1, с. 81]. Репресивні акції влади також спричинили втечу значних груп селян, які не бажали вступати до колгоспів. Вони змушені були полишати заняття сільським господарством, тікати до обласного центру, інших міст регіону (Бердянська, Запоріжжя, Кривого Рогу, Кам'янського) та йти працювати на промислові підприємства. Тікали як одноосібно, так і цілими сім'ями. Наприклад, на січень 1932 р. у Молочанському районі налічувалося 47 сімей-втікачів та 19 чоловік без родин, які без дозволу залишили місця свого проживання [5, арк. 17].

Розкуркулення та примусова колективізація спричинили й такий вид спротиву серед етнічних меншин, як еміграція. На Катеринославщині цей процес пов'язується саме з колективізацією і набуває масового характеру у 1929 р. Так, Катеринославський окружний комітет КП(б)У повідомляв, що в деяких районах «целые семьи снимаются, распродают свое имущество и направляются в Москву для ... разрешения на выезд в Канаду» [1, с. 78].

Однак, попри опір селянства, завдяки карально-адміністративним методам органів влади, національні райони краю вже навесні 1931 р. в основному були колективізовані. На квітень 1931 р., наприклад, Коларівський район було колективізовано на 79 % [15, с. 45], Хортицький – на 80, Високопільський – на 92, , Молочанський – на 97,3 % [1, с. 80]. Однак це не сприяло виконанню плану хлібоздачі. Колективізоване село національних районів, як і інших регіонів України, було вже невзможі задовольнити зростаючого апетиту держави. Однак,

керівництво районів, підкоряючись вказівкам обкому та облвиконкому, змушене було продовжувати вилучення хлібопродуктів, застосовуючи широкий спектр заходів репресивного характеру. Великого поширення набули занесення колгоспів, що не виконали завдання, на «чорні дошки», що означало вивезення з населеного пункту всіляких товарів широкого вжитку та заборону селянам полишати свої села до того часу, доки колгосп не виконає визначені для нього плани. Серед занесених на «чорну дошку» були й колективні об'єднання німецьких національних районів: Молочанського (колгоспи «Авангард» (с. Гейдельберг), «Райхснфельд» (с. Широке), «Свідомі»); Люксембурзького («Нейгоф» (с. Ново-Керменчик) і «Вперед»); Високопільського («Імені 1 травня» (с. Пригір'я), «Червоний господар» (с. Озерівка), «Червоний партизан» (с. Іванівка), «Червона Україна» (с. Іванівка) [25, с. 353, 355, 356].

Для стимуляції селян до здачі зерна у кожному колгоспі провадився примусовий продаж худоби декількох сімей, їх керівники притягувалися до судової відповідальності. Наприклад, керівництво Молочанського району у січні 1932 р. наказало провести продаж у кожному колгоспі худоби 3–5 сімей, а також притягти до судової відповідальності 3-х голів колгоспів, що відставали у здаванні хліба. Рішення аналогічного характеру були прийняті і в Високопільському районі, де у 1932 р. були засуджені «за саботаж» хлібоздачі правління 14 колгоспів у повному складі у кількості 53 особи, а голова одного з колгоспів за це отримав вищу міру покарання [27, с. 54].

У грудні 1932 р. Дніпропетровський обком КП(б)У та облвиконком встановили для всіх районів дати остаточного виконання річного плану хлібозаготівель на січень 1931 р. Для Новозлатопільського, Сталіндорфського та Люксембурзького районів цей термін становив 1 січня 1933 р., для Високопільського, Терпінянського (російський) – 18 січня, для Молочанського і Коларівського – 26 січня [20, арк. 30–31].

За допомогою всього комплексу таких методів вдалося примусити селян здавати останнє, і таким чином дещо покращити показники виконання плану 1932/33 господарського року. Проте показники зібраного були значно нижчими від встановленої норми. Наприклад, у Молочанському районі німці-селяни здали 54,2 % від плану [15, с. 45].

Однак подібні методи проведення хлібозаготівельної кампанії 1931 та 1932 рр. призвели до того, що у селян не залишило-

ся істотних припасів, і вже взимку 1932–1933 років по селах розпочався голод. Серед уражених голодом районів Дніпропетровщини були: німецькі (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), єврейські (Новозлатопільський, Сталіндорфський), болгарський (Коларівський).

Проте обласне компартійне керівництво не вважало це трагедією. Ось як цю ситуацію оцінював секретар обкому М. Хатаєвич у листі до ЦК ВКП(б) від 4 лютого: «Положение в области у нас весьма тугое, в облотделе ГПУ скопилось немало сообщений об отдельных фактах голодной смерти, опухания, отравления на почве употребления в пищу суррогатов. Я меньше всего от этих фактов прихожу в какое-либо расстройство. При наличии немалого количества разворванного хлеба у одних по области сейчас уже есть и будет большая его нехватка у других, которые меньше всего наворовали, или у которых сумели отобрать наворованное» [6, арк. 5]. Тож обкомом було видано циркуляр, яким керівництву районів наказувалося забезпечити продуктами харчування лише колгоспників, які виробили максимальну кількість трудоднів. При цьому резерви для цього слід було знайти у самих колгоспів. Тих же з них, хто заробив менше, спрямувати на пошук прихованих сусідами зернових запасів [1, с. 84].

З таких саме позицій оцінював ситуацію у своєму районі секретар Високопільського району, при тому що голодувати і мерти селяни там почали ще у грудні 1932 р. Він лише у лютому 1933 р. подав інформацію, де змушений був визнати факт голоду в районі і при цьому наводив значно занижені цифри трагедії: вказувалося 1 185 осіб з наявними симптомами крайньої форми голодування: опуханням ніг, рук, обличчя [1, с. 84]. Секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич у доповідній записці до ЦК КП(б)У, відправленій у кінці цього ж місяця, сповіщав про 28 голодуючих районів області, серед яких офіційно були зареєстровані випадки голодної смертності. Такі події відбулися в національних районах: в німецькому Високопільському, та двох єврейських – Новозлатопільському та Сталіндорфському. При цьому Хатаєвич зазначав, що, «у перших 7-ми районах (серед них і німецький Високопільський – О. Н.) факти захворювань з голоду більш масові» [7, арк. 10–11]. Матеріали інформаційного сектора ЦК КП(б)У за квітень 1933 р. повідомляли, що у Дніпропетровській області чисельність голодуючих постійно зростає,

і в числі найбільше вражених її районів – національні Високопільський, Коларівський та Сталіндорфський [2, с. 805].

В одній із сільрад Сталіндорфського району «люди взагалі перестали просити допомогу, лежать у нетоплених хатах і чекають смерті» [2, с. 805]. У Високопільському районі трупи людей не закопувалися по декілька днів, складувалися у приміщеннях [2, с. 805]. У Коларівському районі масовим були факти голодування та смерті. Лише за кілька днів березня померло 13 осіб [4, с. 155]. «В с. Терновка померло 35 колгоспників, 100 лежали пухлими. У сім'ї Младенова з Коларівки, котрий відробив 610 трудоднів, від голоду померло троє дітей. Діти помирали і в родинах колгоспників Дилова та Янколова» [3, с. 529]. У Хортицькому районі в одному з сіл зі 103 сімей вижило лише 18 [1, с. 86].

Тож у цій складній ситуації люди мусили застосовувати свої стратегії виживання. Вони починали вживати різного роду сурогати, рослинну їжу, м'ясо собак, котів, горобців, ворон, плазунів, гризунів, мертвих тварин. Мали місце й зовсім страшні факти виживання – за рахунок канібалізму, як, наприклад, у Хортицькому районі, де батько задушив свою трирічну доньку і з'їв її [1, с. 86]. Інші почали здавати у спеціально створені для цього магазини системи торгсину («торгсин» від російського – «торговля с иностранцами») – дорожчості, на які купували продукти. Частина ж зверталася за допомогою до громадських організацій на історичній батьківщині. Така допомога стала вагомою підтримкою голодуючих. Вона здійснювалася у вигляді грошових переказів, що направлялися з-за кордону на адресу голодуючих, і стала надходити вже у грудні 1932 р. Її отримувачами переважно були особи німецької національності. Основний потік коштів припав на період з весни до кінця літа 1933 р., коли лише до Високопільського району надійшло 44 392 крб золотом [1, с. 85]. Жителі Люксембурзького району за перше півріччя 1933 р. отримали 714 переказів на суму 10 424 крб, за друге півріччя 1933 р. – 528 (8 228 крб), у січні 1934 р. – 189 (2 439 крб) [8, арк. 19 а]. Загальна сума переказів німецькому населенню Дніпропетровської області з квітня 1933 р. до квітня 1934 р. становила 203 000 крб золотом, найбільше серед інших областей УСРР [26, с. 46]. Продовольство, закуплене на ці гроші, врятувало життя багатьом німцям.

Однак радянські органи влади негативно ставилися до такої допомоги, всіляко чинили спротив її надходженню, фіксували випадки її отримання і людей, що займа-

лися її наданням співвітчизникам. Наприклад, секретар Високопільського району повідомляв своє обласне керівництво, що стали масовим явищем виїзди селян, переважно німців за національністю, «которые в торгсине Днепропетровска покупают продукты на валюту, полученную из-за границы» [9, арк. 92]. А Дніпропетровський обком партії зазначав причину такого ставлення іноземних родичів: селяни пишуть про голод у республіці. «В этих письмах указывается, что на Украине голод. Эти письма публикуются в Германских (так у документі – О. Н.) газетах, после чего поступают пожертвования, пересылаемые просителю иностранной валютой через «Торгсин» [9, арк. 105]. Партійним керівництвом проводилася робота серед населення. Від отримувачів вимагали відмовитися від отримання допомоги. Наголошувалося на тому, що це «гітлерівська допомога». До кінця 1933 р. влада більш-менш терпимо ставилася до такої підтримки. Але зі спадом гостроти ситуації почалося переслідування населення за її отримання. У 1934–1935 рр. партійні і радянські органи починають здійснювати санкціонований ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У так званий «організаційний тиск» на одержувачів «гітлерівської допомоги». Серед німецьких селян проводили «роз'яснювальну роботу». Їм пропонували відмовитися від переказів і посилок і передавати їх на користь Міжнародної організації допомоги робітникам, яка перебувала під контролем Комуністичного Інтернаціоналу, підпорядкованого сталінському партійному керівництву, і допомагала активістам та комуністичним і робітничим партіям, що боролися проти урядів своїх країн. Проте пропагандистська кампанія не мала очікуваного результату. Так, у колгоспі ім. Сталіна Рейхенфельдської сільради Молочанського району від переказів відмовився лише один колгоспник з 13 селян, що її отримали [26, с. 47].

Кампанія боротьби з «гітлерівською допомогою» переросла у кампанію з пошуку «фашистських організацій». У травні 1934 р. така організація була виявлена у Пришибському педагогічному технікумі [26, с. 47]. У Молочанському районі у 1934 р. за отримання і поширення «гітлерівської допомоги» було звільнено з роботи 26 вчителів [10, арк. 105].

Надзвичайні темпи колективізації, ухвалені для степової смуги України, жорстокі методи її реалізації, нехтування з боку обласного і районного керівництва проблемами людей, призвели до нищення економіки найбільш успішних категорій мешканців села

національних територій Дніпропетровської області, поклали край більш як 150-річній історії виробничої діяльності болгарських, грецьких, єврейських та німецьких етнічних спільнот регіону. Наслідком такої політики держави став Голодомор 1932–1933 рр., жертвами якого, за різними підрахунками, стали від 4 до 7,7 млн осіб, з яких 10 % становили представники етнічних меншин [16, с. 145].

Проте ці підрахунки є надто загальними. Більш точними підрахунками, на жаль, дослідники не займалися. Це стосується як тих дослідників, що вивчали національні меншини, так і тих, хто вивчав проблеми Голодомору. Тут ми можемо послатися на результати аналізу унікального загальноукраїнського археографічного мартиролога, який складений на основі матеріалів книг записів цивільного стану населення, і який єдиний на сьогодні в Україні містить зафіксовані свідчення про померлих осіб, – «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.», власне том «Дніпропетровська область» [21]. За результатами вивчення збережених книг запису актів цивільного стану періоду 1932–1933 рр. можна зазначити лише тенденцію. Вона засвідчує, що переважну більшість із зафіксованих Книгою пам'яті 28 408 загиблих у сільській місцевості складали українці, оскільки вони становили основну масу сільського населення області. На другому місці були росіяни – 5,2 %. Решту складали німці (0,4 %), євреї (0,1 %), та представники інших національностей [23, с. 76]. Проте в тих населених пунктах, де компактно проживали представники інших національностей, основну масу загиблих складали саме місцеві мешканці.

Так, наприклад, у Веселівській сільраді Синельниківського району з 44 загиблих 36 були німцями, 2 – росіянами, 6 – українцями. В Катеринівській сільраді Солонянського району всі загиблі – німці. У с. Кільманстальське Васильківського району з 52 померлих у цей період 40 осіб були німцями, 1 голландець, 9 українців. У Новозорінській сільраді Криворізького району з 24 померлих 15 осіб становили представники єврейської національності [22, с. 102]. У Нікопольському та Павлоградському районах мешкало досить багато росіян, тому і кількість померлих росіян із загальної кількості зафіксованих загиблих по цих районах була більшою: відповідно 2 051 та 4 546, що у питомій вазі до наведених у книзі померлих їх становило відповідно 18,8 % та 17,3 % при 79,9 % та 82,6 % відповідно померлих в них українців [23, с. 76].

У містах області серед померлих також переважали українці – 19 668 осіб (79,9 %). На другому місці були росіяни – 12,9 %. Третьою національністю, що найбільше представлена у Книзі пам'яті, були євреї – 4,9 %. Представники інших національностей (білоруси, поляки, німці, латиші, грузини, вірмени, татари) разом становлять 2,3 % померлих. У Дніпропетровську із загальної кількості 14 160 померлих у місті, зафіксовано 57,7 % українців, 24,2 % – росіян, 15,2 % – євреїв, 1,1 % – білорусів, 0,9 % – поляків. Серед померлих були представники й інших національностей (німці, латиші, грузини, татари, вірмени та ін.), їх питома вага разом становить 0,9 %. У Кам'янському, другому за розмірами і промисловим потенціалом міста області, співвідношення загиблих було практично аналогічним, тільки третю позицію цієї сумної статистики, на відміну від обласного центру, займали поляки [23, с. 76].

Висновки Таким чином, форми і методи форсованої колективізації, що діяли в Україні, відрізнялися в національних районах Дніпропетровської області ступенем інтенсивності та швидкістю застосування до селян та керівників їхніх кооперативних утворень. Результатом такої політики стало завершення в національних районах колективізації вже навесні 1932 р. Репресивні дії влади породжували різні форми спротиву серед етнічних меншин, у тому числі й еміграцію. Дії керівництва національних районів характеризувалися нелояльним ставленням до земляків. Результатом стало широке вилучення продуктових запасів у селян, що призвело до поширення хвороб, голодних смертей, фактів канібалізму. У цій ситуації вагомою підтримкою голодуючих певних національних меншин була допомога з їхньої історичної батьківщини. Жертвами Голодомору були представники всіх національностей що мешкали як більшості а території області. Серед загиблих у сільській місцевості після українців, що складали більшість її населення, на першому місці були росіяни, далі – німці, євреї та представники інших національностей. В тих населених пунктах, де компактно проживали представники певної національності, саме вони складали основну масу загиблих.

Загалом головним наслідком колективізації та Голодомору, стали суттєві зміни у попередніх тенденціях демографічного розвитку селянських та міських етносів регіону, часткова дифузія цих етносів по території республіки та всього Радянського Союзу, затухання етнокультурних процесів в області, як і в республіці загалом.

Бібліографічні посилання

1. Безносів О. І. Менонити юга України в годы «великого перелома» (1928–1933 гг.) // Вопросы германской истории, 2001. С. 75–88.
2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали/ Упорядник Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. 1125 с.
3. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Білокінь С. І., Веселова О. М., Вронська Т. І. та рр.. Київ, 2003. 887 с.
4. Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х–1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя. Київ, 2018. 268 с.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф.19. Оп. 1. Спр. 822.
6. ДАДО. Ф. 19, Оп. 1, Спр. 588.
7. ДАДО. Ф. 19, Оп. 1, Спр. 609.
8. ДАДО. Ф.19, Оп. 1, Спр. 1593.
9. ДАДО. Ф.19, Оп. 1, Спр. 703.
10. ДАДО. Ф.19, Оп. 1, Спр. 1593.
11. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ, 2008. 424 с.
12. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелома». Київ, 1991. 432 с.
13. Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 рр. Київ, 2007. 64 с.
14. Марочко В. І. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. 64 с.
15. Марочко В. І. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дрогобич, 2018. 575 с.
16. Марочко В. І. / Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та рр.. Київ, 2004. С. 145–146.
17. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933) // Студії з україністики: зб. Наук. Праць [за рр.. Р. Радішевського]. 2004. № 5. С. 273–292.
18. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр.. XX століття). Київ, 2001. 254 с.
19. Насєдкіна Л. А. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) // Український історичний журнал. 1992. № 6. С. 64–72.
20. Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині) / Редкол.: В. В. Іваненко, А. О. Удод та ін. Дніпропетровськ, 1993. 83 С.
21. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Дніпропетровська область. / Редкол.: Бородин Є. І. та рр.. Дніпропетровськ, 2008. 1245 С.
22. Нікілев О. Ф. Трагедія Голодомору на Дніпропетровщині: до проблеми демографічних втрат // Придніпров'я: Історико-кривезнавчі дослідження. 2008. Вип. 5. С. 98–102.
23. Нікілев О. Ф. «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.» : спроба етно-регіонального та соціально-демографічного аналізу (на прикладі Дніпропетровської області) // Вісник аграрної історії. 2018. № 23–24.
24. Осташева Н. В. На переломе епох...: Меннонітське суспільство України в 1914–1931 гг. Москва, 1998. 253 с.
25. Розкуркулення, колективізація, голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): зб. Документів / упоряди. Є. І. Бородин, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та рр.. Дніпропетровськ, 2008. 498 с.
26. Романець Н. Винні у тому, що ... німці: репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1940 рр.) // Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій. Зб. Статей у 5 томах. Т. 5. Дніпропетровськ, 2018. С. 29–88.
27. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е–1930-е годы. Москва, 1998. 205 с.
28. Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР : 20-ті–початок 30-х років XX рр.. Київ, 2004. 456 с.
29. Якубова Л. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошук: Міжвід. Зб. Наук. Пр. 2004. Вип. 11. С. 370–412.

References

1. Beznosov O. Y. (2001) Menonyty iuha Ukrayny v hody «velykoho pereloma» (1928–1933 hh.) [Mennonites of the south of Ukraine in the years of the «great turning point» (1928–1933)]. *Questions of Germanic history*, pp. 75–88.
2. Piryh. R. Ya. (2007) *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty i materialy* [The Famine of 1932–1933 in Ukraine: Documents and Materials]. Kyiv, (in Ukrainian).
3. Bilokin' S. I., Veselova O. M., Vrons'ka T. I. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky* [Famine 1932–1933 years in Ukraine: Causes that]. Kyiv, (in Ukrainian).
4. Hryshchenko Yu. (2018) *Bolhary v Ukraini 1920-kh–1930-kh rr.: mizh natsional'nyimi proektamy vlady j realiiamy zhyttia* [Bulgarians in Ukraine in the 1920's and 1930's: between national projects of power and realities of life.]. Kyiv, (in Ukrainian).
5. State Archive of the Dnipropetrovs'k region (DADR). F. 19, Inventory 1, file 822.
6. DADR. F. 19, inventory 1, file 588.
7. DADR. F. 19, inventory 1, file 609.
8. DADR. F.19, inventory 1, file 1593.
9. DADR. F.19, Inventory 1, file 703.
10. DADR. F.19, Inventory 1, file 1593.
11. Kul'chyts'kyj S.V., 2008 *Holodomor 1932–1933 rr. Iak henotsyd: trudnoschi usvidomlennia* [The Holodomor 1932–1933 p. Yak genocide: difficult usvidomlennia]. Kyiv, (in Ukrainian).
12. Kul'chyts'kyj S.V. 1991 *Tsina «velykoho perelomu»* [The price of the «great turning point»]. Kyiv, (in Ukrainian).
13. Marochko V. I. 2007 *Holodomor 1932–1933 rr.* [Holodomor 1932–1933 pp] Kyiv, (in Ukrainian).
14. Marochko V. I. 2014 *Terytoriiia Holodomoru 1932–1933 pp.*[Territory to the Famine 1932–1933 pp]. Kyiv, (in Ukrainian).
15. Marochko V. I., 2018 *Entsyklopediia holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini* [Encyclopedia of Famine 1932–1933 years in Ukraine]. Drohobych, (in Ukrainian).

16. Marochko V. I. 2004 *Holodomor 1932–1933 rokiv v USSR* [Holodomor 1932–1933 rokiv in USSR]. Vol. 2: H–D. Kyiv, (in Ukrainian).
17. Mejs D. 2004 Politychni prychny holodomoru v Ukraini (1932–1933) [Policies cause famine in Ukraine (1932–1933)]. *Studii z ukrainistyky: zb. Nauk. Prats*, 5, pp. 273–292.
18. Misinkevych L. L. 2001 *Yevrejs'ka i pol's'ka natsional'ni menshyny Podillia (20–30-ti rr. XX stolittia)* [Jewish and Polish minorities of Podillia (20–30's of the twentieth century)]. Kyiv, (in Ukrainian).
19. Nasiedkina L. A. 1992 Hrets'ki natsional'ni sil'rady ta rajony v Ukraini (druha polovyna 20-kh – 30-ti roky) [Greek national districts and village councils in Ukraine (second half of the 20th – 30th years)]. *Ukra'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, pp. 64–72.
20. *Narodna trahediia* (1993) *Dokumenty i materialy pro holod 1932–1933 rokiv na Dnipropetrovshchyni* [People's tragedy. Documents and materials on the famine of 1932–1933 in the Dnipropetrovsk region]. Dnipropetrovs'k, (in Ukrainian).
21. *Natsional'na knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. Dnipropetrovs'ka oblast* (2008) [National Book of Memory of the Holodomor Victims of 1932–1933 Dnipropetrovsk region]. Dnipropetrovs'k, (in Ukrainian).
22. Nikiliev O. F. (2008) *Trahediia holodomoru na Dnipropetrovshchyni: do problemy demohrafichnykh vtrat* [Tragedy of the Holodomor in the Dnipropetrovsk region: to the problem of demographic losses]. *Prydniprov'ia: Istoryko-krvieznachchi doslidzhennia*, 5, pp. 98–102.
23. Nikiliev O. F. 2018 «Natsional'na knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr.»: sprobа etno-rehional'noho ta sotsial'no-demohrafichnoho analizu (na prykladi Dnipropetrovs'koi oblasti) [The National Book of Holocaust Memorial Victims of 1932–1933: an attempt of ethno-regional and socio-demographic analysis (on the example of the Dnipropetrovsk region)]. *Visnyk ahrarnoi istorii*. 2018. № 23–24, pp. 74–78.
24. Ostasheva N. V. 1998 *Na perelome epokh. Moskva* [At the turn of the epochs...:] (Mennonite community of Ukraine in 1914–1931]. Moskva, (in Russian).
25. Ye. I. Borodin, O. V. Kas'ianov, N. V. Kystrus'ka ta in. (Comps.). 2008. *Rozkurkulennia, kolektyvizatsiia, holodomor na Dnipropetrovshchyni (1929–1933 roky): zb. Dokumentiv* [Dispossession, collectivization, Holodomor in the Dnipropetrovsk region (1929–1933): a collection of documents]. Dnipropetrovs'k, (in Ukrainian).
26. Romanets' N. 2018 *Vynni u tomu, scho ... nimtsi: represii proty nimets'koi natsional'noi menshyny Dnipropetrovshchyni (1920–1940 rr.)* [The guilty is that ... the Germans: repressions against the German national minority of Dnipropetrovsk region (1920–1940)]. Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represij. Zb. Statej u 5 tomakh. Vol. 5. Dnipropetrovs'k, (in Ukrainian).
27. Chentsov V. V. 1998 *Trahycheskye sud'by. Polytycheskye repressyy protyv nemetskoho naselenyia Ukrainy v 1920-e–1930-e hody* [Tragic fate. Political repressions against the German population of Ukraine in the 1920th–1930 th.]. Moskva, (in Russian).
28. Yakubova L. 2004 *Sotsial'no-ekonomichne stanovysche etnichnykh menshyn v USSR: 20-ti–pochatok 30-kh rokiv XX st.* [Socio-economic situation of ethnic minorities in the Ukrainian SSR: 20 th and early 30 th years of XX century.]. Kyiv, (in Ukrainian).
29. Yakubova L. 2004 *Sutsil'na kolektyvizatsiia vselakh etnichnykh menshyn. 1930–1935 rr.* Full collectivization in villages of ethnic minorities. 1930–1935 years. *Problems of Ukrainian history: facts, judgment, search*, 11. pp. 370–412.